

TÜRKİYE İKTİSADİYATI

İstihsal Cephesinde Tasarruf

TÜRKİYE DEVLET SANAYİNİN RASYONALİZASYON
PROBLEMLERİNE BİR BAKIŞ

Yazan:

AHMET ALİ ÖZEKEN

İstanbul İktisat Fakültesinde İşletme İktisadı Doçenti

GİRİŞ

Tasarruf kavramını ekonomi yaşayışının iki başlıca cephesini teşkil eden istihlâk ve istihsal sahalarında ayrı ayrı incelemek kabildir.

İstihlâkte tasarruf, «bir taraftan servet ve gelirler, diğer taraftan da istihlâk arasında uygun bir münasebet kurmak ve devam ettirebilmek için, gelirlerin hesapsız kullanılmasından şuurlu ve ölçülü bir şekilde kaçınmak»[*] kavramına irca edilebilir.

İstihsalde tasarruf, -daha doğru bir deyişle- istihsal cephesinde tasarruf ise, birincisinden çok farklı bir kavramdır. Burada maksat -istihlâk tasarrufunda olduğu gibi- az kullanmak değil, maddî ve beşerî istihsal unsurlarından en verimli bir şekilde faydalanmaktır. Bu mefhumu, konumuzun çerçevesini teşkil eden sınaî istihsal sahasını gözönünde tutmak suretile ifade etmek istersek, diyebiliriz ki, istihsalde tasarrufun mânası: muayyen miktarda ham madde, muayyen takat ve potansiyelde makine ve enerji ve nihayet muayyen sayıda insan emeğiyle kabil olacak en büyük istihsalî başarıdır. Bu formülün adı, istihsalde rasyonellik veya istihsalde iktisadîlik prensibidir.

Rasyonellik prensibinin biri geniş -zaman ve mekân dahilinde şümulü-, diğeri de modern ve dar mânada olmak üzere iki mânası vardır. Elde bulunan vasıtalarla verimli bir şekilde faydalanma

[*] Kaçınma: (İmtina), Verzicht, abstention, renonciation.

prensipi, dünya ve tarih ölçüsü ve en şümüllü mânasile nazarı dikkate alınınca, gözlerimizin önünde, bizzat iktisadî hayatın «oluş»unu, cemiyette ekonomi faaliyetlerinin vücut ve hikmetini aydınlatan ezeli ve ebedî bir zaruret şeklinde gözükür. Gerçekten insan cemiyetinin ihtiyaçları sonsuz ve sayısız, halbuki yeryüzünde bu ihtiyaçları karşılamaya elverişli vasıtalar, tabiatın bütün zenginliklerine ve büyük sermaye birikmelerine rağmen, muayyen ve mahduttur. İşte iktisadî faaliyetler, iktisadî yaşayış savaşı, ihtiyaçlarla vasıtalar arasındaki bu nisbetsizlikten doğmuştur. Yine bu nisbetsizliktir ki, insanları mevcut imkân ve vasıtalarından en verimli bir şekilde faydalanma yoluna sevk etmiş, bu suretle tarih boyunca, iktisadî ve teknik bütün ileriliklerin ilk sebebi, refah ve medeniyetin kurucusu olmuştur. «Millî istihvalde rasyonellik prensibi» nin daha dar ve modern mânası ise şudur: Millî bir ekonomide, elde bulunan ve seferber edilebilecek muayyen vasıtaları, tasarrufla, hesaplı kullanarak zamanın ortalama ölçüsünün üstünde ve kabil olabilecek en büyük verimi elde etmek. Bu takdirde: istihvalde rasyonellik-istihvalde tasarruf; karşımıza başlı başına bir gaye ve bir program olarak çıkmaktadır.

Modern mânada rasyonelizasyonun işletme sevk ve idaresinde muvaffak olmak için gerçekleştirilmesi zarurî bir plân haysiyetile yer alması, bilhassa kapitalizmin inkişafından sonra olmuş, umumiyetle her sahada kendini duyurmakla beraber, bilhassa sanayi işletmelerinde görülmüş ve en dikkate değer ilerilikler de yine bu sahada kaydedilmiştir.

Halbuki cemiyet ekonomisinin sevk ve idaresinde -iktisat politikası safhasında- rasyonelizasyonun şuurlu bir plân ve program içinde yerleşmeğe başlaması, tarihen tetkik edilecek olursa, bu olayın köklerini merkantilizm devrine -ilkın kapitalizme- kadar takip etmek kabil olur. Gerçekten XVI-XVIII inci asırlarda, bir taraftan ekonominin dinamikleşmesi; bir taraftan da siyasî ve iktisadî bütünlüğe sahip devletlerde millî ekonomilerin teşekkülü, -yukarda bahis mevzuu ettiğimiz -ihtiyaçlarla ekonomi vasıtaları arasındaki nisbetsizliğe yeni bir gerginlik getirmiştir. Daimî kadrolu ordular, Avrupa kıtasının sık fâsılalarla sahne olduğu harpler, siyasî merkeziyetçilik ve bir nevi iktisadî devletçiliğin hâkim olduğu merkantilizm devrinde «rasyonelizasyon hareketlerine geniş çapta ve memleket ölçüsünde» bir *tatbik sahası açılmış* olurdu. Bu itibarla işletme sevk ve idaresinde, modern mânada rasyonelizasyon şuur ve tekniğini, il-könce merkantilizm devrinin «Örnek sanayi işletmeleri» olan kralî manifaktürlerde, yani o devrin Devlet işletmelerinde görmekteyiz. Dik-

kate değer bir noktadır ki, büyük terakki hamleleri, liberal kapitalizm devrinde ve hususî iktisat işletmeleri içinde gerçekleştirilmiş olan sınaî rasyonalizasyon, birinci cihan harbinden itibaren ve bilhassa harp sonu dünyasında yeni temayüllü siyasî, içtimaî ve iktisadî gelişmeler neticesinde, yeniden plânlı ekonomi çerçevesi içinde yer almıştır. Böylece yeniden millî ekonomilerin ihtiyaç ve imkânları bir «bütün» halinde ele alınarak gittikçe daha merkezileştirilmiş bir şekilde düzen altına almak yolunda yürünülmüştür.

Rasyonalizasyon ihtiyaç ve zarureti, ister işletme sevk ve idaresinde, ister millî ekonomi ölçüsünde nazarı dikkate alınmış olsun, zaman ve mekâna ait diğer şartların aynı kaldığı farzedilecek olursa, elverişsiz iktisadî durumlarda yüksek konjonktür merhalelerine nazaran çok daha kuvvetli bir şekilde duyulmaktadır. Fakat, zamanımızda en kuvvetli rasyonalizasyon hamleleri millî bir zaruret şeklinde bilhassa, harp ekonomisi şartları içinde yaşayan memleketlerde duyulmaktadır.

1914 harbinde başlayan ve bilhassa ikinci cihan harbinde tamamiyle gerçekleşen topyekûn harp, yalnız savaşan devletleri değil, harp dışında kalan mahdud sayıda memleketleri de tam ölçüde bir harp ekonomisi düzeni içinde yaşamak zorunda bırakmıştır. İşte, işletme sevk ve idaresinde olduğu kadar, herbiri bir «bütün» teşkil eden millî ekonomilerin de plânlı bir şekilde, rasyonalizasyon prensiplerine göre düzenlenmesi, yani, istihsal cephesinde maddî ve beşerî unsurlardan tasarruf mücadelesinin kızışarak, teknik ve iktisadî sahalarda en büyük terakki hamlelerinin kaydedilmesi, bilhassa içinde bulunduğumuz iki numaralı cihan harbinde ve Almanya gibi, bu harbe plân dahilinde senelerden beri hazırlanan diğer bazı memleketlerde ise son on sene zarfında vücut bulmuştur.

Bu itibarla denilebilir ki, istihsal cephesinde tasarruf gayesine yöneltilecek gayret ve hamlelerin mâna ve büyüklüğü, bilhassa bugünlerde, her memleket ve millet için pek büyük bir önem kazanmış, âdeta hayatî bir dâva mahiyetini almış bulunmaktadır. Gerçekten ekonomi vasıtaları ile ihtiyaçlar arasında biraz önce bahsettiğimiz nispetsizlikten doğan gerginlik, bugünkü şartlar altında her memlekette gittikçe artmış, bazı milletleri şimdiden yoksulluğa, bazılarını ciddi sıkıntılara ve herhalde bütün insanlığı endişeye düşürebilecek bir dereceye erişmiştir. Kendisini bilhassa *mal kıtlığı* şeklinde gösteren bu durumun biricik sebebi iktisadî kıymetleri yok etmek ölçüsü bakımından insanlık tarihinde eşsiz ve örneksiz olan bugünkü cihan harbidir.

Savaşan veya harp dışında kalan her memleket gibi, yurdumuz da harp ekonomisi şartları içinde bulunuyor. Millî varlığımızın temel olan istiklâlimizi korumak için harbin devamınca, büyük bir orduyu silâh altında tutmağa mecburuz. Bu ordunun beslenmesi, giydirilmesi, modern silâhlarla cihazlandırılması, birliklerinin ve her türlü malzemesinin yurt içinde nakledilmesi, millî istihlâk yekûnunu geniş bir ölçüde kabartmıştır. Bir taraftan istihlâk hacmi bu suretle kabaran ihtiyaçlarla artarken, diğer taraftan da, yüz binlerce yurttaş istihsal faaliyetlerinden uzaklaşarak müstehlik saflarına geçmiş bulunuyorlar. Nihayet, istihsal cihazımızın beşerî unsurunda olduğu kadar, bazı sermaye unsurlarında da esaslı bir darlık duyulmaktadır. Fabrikalarımızı, taşıtlarımızı işletmek için dışardan getirmek zorunda bulunduğumuz birçok makine, âlet, yedek parça, ham madde ve malzemeyi, milletlerarası münasebetlerin güçleştiği ve daraldığı bugünkü şartlar altında, istediğimiz gibi tedarik etme imkânından mahrum bulunmaktayız. Bu itibarla, içinde bulunduğumuz harp ekonomisinde istihsal problemi, şu ifadeye irca edilmiş bulunuyor: Sayısı azalmış insan emeği, miktarı daralmış istihsal vasıtalarıyla, çoğalmış olan ve gittikçe artmakta bulunan bir istihlâki karşılamak! Bu güç problemi çözmek, bu çetin dâvayı başarmak için, tutulacak yol şudur: Millî servetten ve millî emekten plân dahilinde ve eskisine göre daha büyük bir randıman almağa çalışmak.

İstihsal cephesinde tasarruf, -istihsalde rasyonalizasyon- tathikat sahası çok geniş ve yaygın bir meseledir. Bu dâvayı millî ekonomi ölçüsünde bir iktisat siyaseti dâvası olarak ele almak kabil olduğu gibi, muhtelif branşlarda çalışan, ticaret, ziraat, hizmet, sanayi, ilh.. münferit teşebbüsleri de gözönünde tutmak suretile, işletme sevk ve idaresi zaviyesinden de incelemek mümkündür. Makalemizde; bu geniş problemi, Türkiye devlet sanayiinin başlıca branşlarını gözönünde tutmak suretile tahdit edilmiş bir çerçeve içinde mütalea edeceğiz. Böylelikle, aynı zamanda, işletme sevk ve idare ve politikasile, devletin iktisadî siyaseti icaplarını bir arada görmek imkânı hâsıl olacaktır.

Sanayi işletmelerimizin rasyonalizasyon problemlerini, başlıca dört nokta üzerinde durarak incelemeğe çalışacağız:

- I. — Ham madde ve enerji vasıtalarından tasarruf.
- II. — Malzeme ve yedek parçalardan tasarruf.
- III. — Sabit sermaye unsurlarından tasarruf.
- IV. — İnsan emeği ve enerjisinden tasarruf.

I. — HAM MADDE VE ENERJİDEN TASARRUF.

Sanayi işletmelerinde rasyonelliğin ön plânda göze çarpan başlıca hedeflerinden biri, ham madde ve enerjinin en büyük randımanla kullanılması, her türlü kulağa ve israfa mâni olunabilmesidir. Bu gayenin gerçekleşmesi sınaî istihsal sahasında, teknik ve iktisadî tasarruf tedbirlerinin alınmasıyla olur.

Teknik tasarruf, imal, istihraç ve her türlü istihsal metotlarıyla, elektrik, hararet, buhar kuvveti, ilh. gibi enerji şekillerinin gerek istihsal ve gerek istimal şekillerinde yapılacak tadillerle temin edilir. Enerji sarfiyatının azalıp artmasında makine ve tesisatın rolü olduğu kadar kullanılan ham maddenin kalitesi, malzemenin cinsi ve istihsal usulleri de âmil olabilir.

Ezümle sellüloz sanayimizdeki (İzmitteki sellüloz fabrikasıyla 1 numaralı kâğıt fabrikası) hamur hazırlama makinelerinde, elektrik sarfiyatı dikkate değer bir nisbette artmaktadır. Müessese dahilindeki umum elektrik sarfiyatının tek başına %20 sini istihlak eden (1941 de %19,86) hamur makinelerinde elektrik sarfiyatı 1937 ile 1941 arasında: 95, 110, 133, 138, 167 oranları içinde artmıştır. Buna karşılık 1937 de 121.500 ton olan istihsal 1941 de 141.500 e çıkmıştır. Demek oluyor ki, masnu birimi başına isabet eden elektrik sarfiyatı miktarı fazlaşmıştır. İstihlak edilen cereyanın artmasında hamur nevinin, kullanılan malzemenin ve öğütme derecesinin başlıca âmil olduğu sanılmaktadır. Aynile bir kilo kâğıt imali için 1937 de istihlak edilen 3,86 kilo su buharına karşılık 1938 de 4,13, 1939 da 4,52, 1940 da 4,73, 1941 de 5,12 kilo sarfedilmiştir. Kâğıt maliyetinin önemli bir unsurunu teşkil eden su buharı istihlakından yapılacak tasarruf kömür istihlakını azaltabileceği cihetle de ayrıca bir kıymet ve ehemmiyet ifade edecektir. Bu husus ise herşeyden önce tesisatta su buharı zayıyatını karşılayacak teknik tadilleri yapmakla kabil olabilir.

Ham madde ve enerjiyi tasarrufla kullanmak yolunda teknik rasyonalizasyon dışında bilhassa *iktisadî* (Wirtschaftlichkeit) sahada alınacak tasarruf tedbirlerini üç noktada toplamak kabildir:

- a) Tâli istihsal maddelerinden faydalanma.
- b) Kalıntılardan faydalanma.
- c) Ham madde istimalinde ikame metodu.

a) *Tâli istihsal maddelerinden faydalanma* prensibi, biri basit

-ticarî, diğeri mudil- teknik olmak üzere birbirinden farklı iki şekilde tatbik edilebilir. Bu hususta millî sanayimizi gözönünde bulundurarak iki muhtelif misal vermekte iktifa edeceğiz.

Ankara, İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerimizde çalışan havagazı fabrikalarının başlıca ham maddesini teşkil eden maden kömürü istihsal ameliyesinden sonra geriye parlayıcı gazı çıkarılmış bir nevi kömür bırakmaktadır ki, bu madde kısmen havagazı fabrikasında yakıt olarak kullanılmakta ve kısmen de piyasada gazhane koku adı altında satılmaktadır.

Kuvarshanda umumiyetle %6-7 tönörlü olan bakır cevherimizle izabehanelerde %98,6 tönörlü blister bakır istihsal edilmektedir. 1 ton Türk blister bakırında 35 gram nisbetinde altın da mevcuttur. Halen bu altın ayrıca bir ameliyeye tâbi tutularak kalıntı bir istihsal maddesi şeklinde meydana çıkarılmamaktadır; yalnız Etibank yabancı memleketlerle yaptığı satış mukavelelerinde blister bakırın ihtiva ettiği altının piyasa kıymetini hesaba katarak satış fiyatlarını bu esasa göre de ayarlamaktadır. Her iki misal çerçevesinde kalmak şartile tâli istihsal maddelerinden az çok basit bir mahiyet arzeden ticarî yollardan değil de teknik prosedelerle ve bu suretle daha geniş bir ölçüde faydalanmak kabil olabilirdi; bu takdirde birinci halde havagazı fabrikalarındaki tâli istihsal maddelerinden kimyevî ve diğer sınaî maddelerin istihsalı yolunda yürümek, ikinci halde ise bir taraftan blister bakırından saf elektrolitik bakır istihsal etmek ve elektroliz ameliyesile saf altını tecrit etmek icap ederdi. Harpten önce memleketimizde bir elektrolitik bakır tesisatının vücutte getirilmesi düşünülmüştü. Bu proje şimdilik tâlik edilmiş bulunmaktadır.

b) *Kalıntılardan faydalanma*; sınaî rasyonalizasyonda kalıntılardan faydalanma şeklinde ifade edilen tasarruf probleminin iki cephesi vardır. Bu sahada ilkönce güdülecek gaye imal, izabe, ilâh.. gibi her türlü istihsal ameliyeleri esnasında ham madde randımanının kabil olduğu kadar yüksek olmasını, yani döküntü, kırıntı, talaş, çürüf gibi kalıntıların ve her türlü kulaç, fira ve zayıfın en küçük bir ölçüye indirilmesini temin etmek olmalıdır. Bu dâvanın ikinci cephesi ise kalıntılardan âzamî derecede faydalanabilmektir.

b.) *Ham maddeden en büyük randıman*: Kâğıt ve hazır elbise (konfeksiyon) gibi bazı imal sanayii şubelerinde kalıntı miktarının azlığı -kâğıt kırıntılarının ve kumaş döküntülerinin düşürülebileceği asgarî derece- bu branşlarda işletme sevk ve idaresindeki muvaffa-

kiyetin başlıca miyarlarından biri olarak gösterilmektedir. Bu hususta umumiyetle kullanılan ham madde ve malzeme cinsinin ehemmiyeti olduğu gibi işletme mühendisi usta ve işçilerin tecrübe ve bilgileri işçinin dikkat, itina ve titizlik gibi zihnî ve ahlâkî vasıfları, nihayet makinelerin teknik kıymetleriyle gayeye uygun bir şekilde ayarlanmış olmaları, birinci derecede müessir olan âmillerdendir.

Sümerbankın İzmit kâğıt fabrikasında kırpıntı şeklindeki kalıntı nisbeti 1937 de %7,02 den 1939 da %6,02 ye indirilebilmiştir. Harbin ikinci yılı içinde %8,16 ya kadar fırlamış olan kâğıt kırpıntısı nisbeti 1941 de yeniden %7 ye irca edilebilmiştir. İsveç kâğıt fabrikalarında bu nisbet umumiyetle % 2-3 arasında tutulabilmekte, ve en rasyonel bir şekilde çalışan bazı fabrikalarda % 1,5 a kadar indirilebilmektedir.

Smaî rasyonalizasyon çerçevesi içerisinde döküntülerden faydalanma her zamandan ziyade harp ekonomisi içerisinde büyük bir ehemmiyet kazanmış bulunmaktadır. Bir defa bu maddelerin sırf ticarî kıymet itibarile işletme ve millî ekonomi ölçüsünde mühim ye-kûnlara balığ olduğunu bir an için unutmamak icap eder. Bu hususu göze çarpacak bir şekilde belirten bir misal vermekle iktifa edelim: İkinci cihan harbinden önce Zonguldakta inşa edilmiye başlamış olan Çatalağzı elektrik santralının tesisatı, gayet elverişli şartlarla ve takriben 13 milyon Türk lirasına bir ecnebi kumpanyası tarafından deruhte edilmiş bulunmaktadır. İmdi ihaleden önce hükümetimize vâki muhtelif müracaatlar arasında bu işi Sümerbank fabrikalarının altı yıllık döküntü ve kalıntılarile yapmaya rıza gösteren bir teklifin de bulunması, sanayi işletmelerindeki kalıntıların teknik kıymetinden maada ticarî ehemmiyeti hakkında da esaslı bir intibah uyanıracak mahiyettedir.

b₂) Fakat smaî rasyonalizasyon yolunda asıl dâva, kalıntıların bizzat ilgili sanayi işletmelerince ikinci bir istihsal ameliyesinde veya ana fabrikanın yanında kurulacak bu kalıntıları müştak masnuların istihsalinde ham madde şeklinde kullanabilecek diğer sanayi işletmeleri içinde kıymetlendirilebilmesidir.

İzmit kâğıt fabrikasında bir taraftan imal ameliyesi esnasındaki kırıntı ve döküntü nisbetinin azaltılması yolunda çalışılırken, diğer taraftan da döküntü ve eski kâğıtların muhtelif hamurlara yeniden sokulması imkânları araştırılmakta ve bu istikamette memnuniyet verici bazı adımlar da atılmış bulunmaktadır. Bu suretle mezkûr fab-

rikada 1938 yılında harmanlara katılan 1830 ton kâğıt kırıntı ve döküntüsüne karşılık 1941 imalâtında 2508 ton kalıntıdan faydalanılmıştır. Pamuklu mensucat sanayiimizde döküntü nisbetinin %20 ye kadar yükseldiği görülmektedir. 1941 rakamlarına nazaran Sümerbankın Bakırköy, Konya Ereğlisi, Kayseri, Nazilli mensucat fabrikalarında yalnız iplik istihsalâtı yekûnu 10,3 milyon kilogram olduğuna göre pamuklu iplik döküntülerinin iki milyon kilogramdan aşağı olmadığı hesaplanabilir. Dört büyük pamuklu fabrikasının dokuma istihsalâtının (normal istihsal senede takriben 80.000 metre) kalıntı ve döküntüleri bu hesaba dahil değildir. Aynile yünlü mensucat sanayiimizde temiz yünün bıraktığı döküntü %18 civarında bulunmaktadır. 1941 rakamlarına göre Sümerbankın Deftardar, Hereke ve Bünyan yünlü fabrikalarındaki Ştrayhgarn iplik istihsalâtı 7,5 milyon kilo olduğuna göre, döküntü suretile verilen zayıat miktarının takriben 1.200.000 kg. olduğuna hükmedilebilir. Bu hesapta Deftardar yünlü ve Bursa Merinos fabrikalarındaki kamgarn iplik istihsalâtı ve her üç yünlü fabrikasının dokuma istihsalâtı dahil değildir. Bu döküntü oranlarının ileri derecede rasyonelleştirilmiş mensucat sanayiinde erişilen normatif hadlere yaklaşmış olmaktan uzak bulunduğuna şüphe yoktur. Bu itibarla iki seneye yakın bir zamandan beri Sümerbank iplik ve dokuma fabrikaları müessesesine bağlı başlıca fabrikalarda döküntülerin azaltılması ve nisbet ve haddi indirilecek olan döküntülerin yeniden en muvafık harmanlara sokulması suretile kıymetlendirilmesi yolunda ciddi, metodlu ve muvaffakiyetli çalışmalar başlamıştır. Ezcümle, Sümerbank pamuklu fabrikalarında istihsal vetiresi 19 muhtelif safhaya bölünerek her safhadaki döküntülerin miktarı ayrı ayrı ölçülmüştür. Böylelikle bir taraftan imal ameliyesinin her merhalesindeki zayıatın azaltılması için teknik ve iktisadî mahiyette ayrı ayrı tedbirler almak kabil olmuş, diğer taraftan da döküntüleri sistematik bir triyaja tâbi tutmak suretile bunları teknolojik vasıfları itibarile uygun geleceklere muhtelif harmanlarda kullanma yollarının araştırılmasına imkân hâsıl olmuştur. Aynı istikamette yapılan araştırmalara dayanan tedbirlerin yünlü fabrikalarımızda da alınmağa başlanmış olması memnuniyetle kaydedilecek noktalardandır.

Yeni kurulmuş büyük sanayi şubelerimizin kalıntılarından faydalanma bahsinde Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları, üzerinde durmadan geçemeyeceğimiz derecede ehemmiyetlidir. Karabük fabrikalarındaki demir talaşı, kırpıntısı, ilâh.. gibi kalıntılardan sarfı-nazar, yüksek fırınlardaki izabe ameliyesi neticesinde artakalan cü-

ruftan henüz faydalanılmaması, millî ekonomi bakımından çok büyük bir tasarruf fırsatının kaçırılmış olmasını ifade eder. Yüksek fırınlarda istihsal edilen demir miktarına müsavi, hattâ bir parça fazla cüruf elde edilir. Hâlen bu cüruf kullanılmadığı cihetle fabrika civarından uzaklaştırılması için büyük yekûnlara balığ olan işçi ve nakil masrafları ihtiyar edilmektedir. Halbuki erimiş cüruf, demir çimentosu veya cüruf çimentosu adı verilen mükemmel bir çimentonun ham maddesini teşkil eder. Yüz ton cüruftan 150 ton demirli çimento imal edilebilir. Bu maddenin terkibi Portland çimentosunun terkibine pek yakındır; Portland çimentosu, bütün sanayi ve inşaat işlerinde kullanıldığı gibi, hususî bazı vasıfları dolayısıyla demiryolu inşaatı ve bilhassa deniz inşaatı (limanlar vesaire) için de elverişlidir. İkinci beş senelik sanayi plânında Karabükte bir cüruf çimento fabrikasının kuruluşuna da yer ayrılmış, 1936 da yapılmış olan hesaplarla, o tarihte İstanbul ve İzmit fabrikalarındaki çimento maliyetinin 17-20 lira olmasına karşılık, bir ton demirli çimentonun 9 liraya mal olacağı tesbit edilmiştir. Yakında işletmeye açılacağı haber verilen Sivas çimento fabrikası bir tarafa bırakılacak olursa, memleketteki çimento sanayiinin tamamen Marmara havzasında toplanmış bulunduğuna göre, demir sanayiinin yanında kurulacak bir cüruf çimento fabrikasının millî ekonomimiz için ham madde, nakil vasıtaları ve insan enerjisi bakımından büyük ölçüde bir tasarruf kaynağı teşkil edeceği ve bu suretle smaî rasyonalizasyon yolunda yapabileceğimiz terakki hamlelerinden birinin gerçekleşeceği kanaatindeyiz.

Mensucat sanayiinde döküntüleri kıymetlendirme yolunda başlayan rasyonel çalışmaların hızlandırılması, ipek deşesi (kamçı başı), deri kazıntısı, boynuz, tırnak deşesi ve paçavralar için de muvazî tedbirlerin alınması suretile smaî maliyetlerimizin indirilmesi, ham madde ve malzeme stoklarının randımanın arttırılması da temenniye değer bir başarı teşkil edecektir.

c) Harp ekonomisinin karışık ve çetin şartları altında istihlâki artmış, istihsalî azalmış ve ithal imkânları güçleşmiş olan ham madde ve malzeme darlığına karşı geniş ölçüde başvurulan tedbirlerden biri de, ham madde, malzeme ve enerji istimalinde *ikame usulüne* müracaat etmektir. İkinci cihan harbi içinde bilhassa kömür, benzin ve kauçuk darlığı karşısında garp memleketlerinde alınmış olan iktisadî ve teknik tedbirler, bu dâvanın genişlik ve imkânlarını çok zengin ve çeşitli misallerle süslemektedir.

Harp ekonomisinin şartları altında memleketimizde darlığı en ziyade duyulan maddelerden biri, maden kömürüdür. İkinci cihan harbi senelerinde Türkiyede kömür meselesi istihsalin mutlak ölçüde azalmasile değil, bir taraftan istihsal randımanlarının düşmesi ve diğer taraftan da istihlâkin çok büyük bir ölçüde mütemadiyen artmış olması şeklinde hülâsa edilebilir. Randıman düşüklüğü mevzuuna aşağıdaki farklarda sınaî tesisat ve işçilik problemlerini incelerken temas edeceğiz. Filhakika memleket dahilindeki kömür sarfiyatı 1936 da 968.000 tondan 1938 de 1.250.000 tona yükselmiş, 1941 de 1.800.000 tonu tecavüz etmiştir. 1940 da yalnız Devlet Demiryollarının kömür istihlâki 1938 deki 202 bin tondan 460 bin tona, 1941 de 556 bin tona yükselmiş ve 1942 de yalnız demiryollarının kömür istihlâki harpten önceki topyekûn kömür istihlâkine yakın miktarlara baliğ olmuştur. Bir taraftan askeri nakliyat, diğer taraftan evvelce İzmir ve İstanbul limanlarından yapılmakta olan ithalâtın, dış ticaretin yeni şartları altında Mersin ve İskenderun limanlarından yapılması Devlet Demiryollarının kömür ihtiyacını büyük bir ölçüde arttırmıştır. Bundan maada harpten önce kazanlarında yakıt olarak pamuk kabuğu veya mazot kullanan Devlet, belediye veya hususî şahıslara ait birçok fabrikalarla muhtelif küçük şehirlerimizdeki elektrik santralleri son senelerde tesisatlarında tâdilât yapmak suretile kömür istihlâk eden sanayi işletmeleri safına katılmışlardır. Bu vaziyet karşısında bir taraftan kömür havzasının istihsalini çoğaltmak ve bilhassa istihsal randımanlarını arttırmak, diğer taraftan da muhtelif sanayi işletmelerinde kömür yerine ikame edebileceğimiz linyitin istihsalini genişletmek yolunda yürünmüştür. Bu istikamette Etibankm Garp Linyitleri İşletmesi ile bizzat Devlet Demiryolları tarafından işletilen Merzifon-Çeltik Linyit madeni ocaklarındaki istihsalât geniş ölçüde ve mütemadiyen artmaktadır. Zonguldak kömür havzasında olduğu gibi, Kütahya ve diğer bazı linyit madenlerinde iş mükellefiyeti kanununun tatbiki ve çalışma metotlarının teşkilâtlandırılması sayesinde linyit istihsalinin kömür buhranında kıymetli bir muvazene âmili olmaya başlayacağı ümit olunabilir.

Memleketimizde kâğıt ve mensucat sanayii şubelerinde de ham madde ve malzeme darlığı kısmî ikame usulü ile karşılanmaya çalışılmaktadır. Kâğıt sanayiinin muhtaç olduğu sellülozun kısmen ihtiyaca uygun odunlarla ikamesi için 1940 ortalarından beri sarfı gayret edilmektedir. Bu suretle İzmit kâğıt fabrikasında ham madde olarak odun istihlâki 1939 dağı 6.100 tondan 1941 de 11.105 ve aynile eski kâğıt ve döküntü istihlâki 1938 deki 1.800 tondan 1941 de 2.500

tona yükselmiş ve buna karşılık kâğıt terkiibine giren sellüloz miktarı 1938 deki 6.300 tondan 1941 de 4.000 tona inmiştir.

Mensucat fabrikalarında da ham madde tedarik ve istihlâki millî ekonomi ölçüsünde bir mesele ehemmiyeti ile ele alınmış, bir taraftan ham pamuk alım fiyatlarının tanzimile ilgili muhtelif tedbirlerle stokların arttırılması cihetine gidilirken diğer taraftan da başlıca pamuklu fabrikalarının ham madde harmanlarında yapılan tadilâtle hem ham madde kaynaklarının istimalinde daha mes'ut bir muvazene kurmak, hem de, fabrikaların teknik hususiyetlerine en uygun ham maddeleri kullanmak suretile teknik randımanları arttırılmak gayesi güdülmüştür. Ezcümle 1941 den itibaren Bakırköy bez fabrikasının harmanlarını büyük ölçüde Iğdır pamuklarını kullanmak ve klevland ile akalâ nevilerinin nisbetini azaltmak suretile tek ham madde kullanmak yoluna doğru gidilmiş ve böylelikle aynı zamanda Iğdır pamuklarını millî sanayi çerçevesi içerisinde kıymetlendirmek yolunda da ehemmiyetli bir adım atılmıştır. Aynıle Ereğli mensucat kombinası harmanlarında klevland pamuğunun nisbeti azaltılmağa ve münhasıran akalâ ile çalışmaya doğru gidilmiştir. Bu nokta tedarik politikası bakımından ehemmiyetli bir rasyonalizasyon tedbiri olarak müdafaa edilebileceği gibi yeni harmanlar ince numaralar üzerinde çalışan Ereğli bez fabrikasının teknik randımanını da yükseltmiştir.

II. — MALZEMEDEN VE YEDEK PARÇADAN TASARRUF.

Ham madde ve enerjinin rasyonel bir şekilde kullanılmasının umumiyetle ve bilhassa harp ekonomisi şartları içerisinde bulunan bir memleketin sanayi politikası için ifade ettiği kıymeti mâna ve ehemmiyetinden hiçbir suretle kaybetmeksizin ve aynı prensiplere dayanan muvazi tedbirlerle malzeme ve yedek parçalara da tatbik edilebilir.

Maden kömürü ve linyit sanayiimizin başlıca malzemesinden biri tahta direklerdir. Gerek ihzarî ameliyeleri ve gerek istihraç faaliyetinde açılan galerilerin adım adım fersedildikleri bu dayanak direklerinin zamanında ve kâfi miktarda tedarikinin maruz kaldığı güçlükler, zaman zaman kömür havzasında istihsal randımanlarının düşmesine ve hattâ istihraç faaliyetlerinin ârızaya uğramasına sebebiyet vermektedir. Bu itibarla bir taraftan direk tedarikini ve stok teşkilini basiret prensipleri dahilinde düzenlemek, diğer taraftan da her nevi malzeme için olduğu gibi maden direklerinin

ömrünü uzatmak suretile direk sarfiyatını azaltmak bugünkü şartlar içinde birinci derecede ehemmiyetli bir rasyonellik icabı olarak meydana çıkmış bulunmaktadır. Böyle bir neticenin elde edilmesi için tutulacak yollardan biri de, ham maddeden tasarruf bahsinde gördüğümüz gibi, malzemenin randımanını arttırmak için teknik tedbirler almaktan ibarettir. Maden direkleri için 1942 de Almanyada bu istikamette yapılan araştırma ve tecrübelerden sonra direklerin -şimdiye kadar bazı memleketlerde yapıldığı gibi- yağlı maddelerde enprenye (işbâ) edilmesinden sarfınazar edilerek, İ.G.F. kimya fabrikaları tarafından hazırlanmış olan Basilit, Flukarisil ve bir (ağaç işbâ) şirketince yine 1942 de icat edilen Triolith maddelerile emprenye edilmesinin çok faydalı olacağı meydana çıkmıştır. Bu sene Saksonya maden kömürü ocaklarında kullanılan bu direklerin ömürlerinin %200-300 nisbetinde artmış olduğu tecrübe ile sabit olmuştur. Direk randımanı düşük olan ve bilhassa harp seneleri içerisinde ayrıca bir sukut kaydedilmiş olan Zonguldak kömür havzasında aynı prosedenin tatbik imkânlarının araştırılmasının çok yerinde bir rasyonellik tedbiri olacağını sanıyoruz.

İzmit kâğıt fabrikasında makinelerin ayarında ve tesisat üzerinde yapılan teknik tâdilât sayesinde karton ve mekanik hamur makinelerindeki su sarfiyatını azaltmak kabil olabilmıştır. Bu rasyonelasyon başarısı azımsanamıyacak bir tasarruf da ifade etmektedir. Bu hususta bir fikir verebilmek için, İzmit kâğıt fabrikasının senelik su sarfiyatının yüz bin liraya balığ olduğunu söylemekle iktifa edelim.

Metalürji sanayiimizin bazı şubelerinde de malzemenin tasarrufla kullanılması yolunda memnuniyet verici bazı adımlar atılmış bulunmaktadır. Ezcümle Ergani bakır işletmesinde bir ton mamul bakır başına 1940 da sarfedilmiş olan 767 kg. kuvartsa karşılık 1941 de 652 kg. sarfedilmiş olması ve bilhassa bir ton rafine bakır istihsalinde 1940 a kadar 85/90 kg. civarında sarfedilen mazotun 1941 de 56 kg. a indirilebilmesi ile %35 derecesinde bir tasarruf temin edilmiş olması dikkate değer neticeler teşkil etmektedir.

Metalürji endüstrisinin ehemmiyetli malzemelerinden biri de manyezit tuğlasıdır. Bakır izabehanelerinde water jaket firmaları ile konverterlerde mühim miktarda kullanılan bu tuğlalardan Kuvarshan ve Ergani işletmelerimizin ihtiyaçları nisbetinde tedarik edilmesi bugünkü şartlar altında güçleşmiş ve pahalılaşmıştır. Şimdiye kadar bu kıymetli malzemenin randımanları rasyonel şekilde çalışan

Garp metalürji işletmelerindeki normal randımanların çok dununda

idi. Manyezit tuğlalarının tam randımanla kullanılması diğer birçok malzeme için de varit olduğu gibi, fırın ve konverterlerin ârızalı bir şekilde çalışması, teknik personel ve işçilerin tecrübesizliği ve iza-beye sevk edilen maddelerin tenör düşüklüğüne ilgilidir. Bu istikametlerde alınmış olan tedbirler ve elde edilen tecrübeler 1941 egzersizinde bakır fabrikalarımızda memnuniyete değer neticeler elde edilmiş ve bu suretle ezcümle Ergani bakır fabrikasında beher mamul için water jaketlerinde 1941 de sarfedilen 11 kg. manyezitli tuğlaya mukabil 1942 de yalnız 6 kilo ve konverterlerde 1940 da istihlâk edilen 26 kiloya mukabil 1942 de yalnız 10,6 kilo istihlâk edilmiş, yani topyekûn olarak manyezit tuğlası istihlâki ton başma 37 kilodan 16,7 kiloya indirilebilmiştir.

Bir taraftan malzemenin randımanını arttırırken, diğer taraftan yedek parçaların ömrünü uzatmak, sanayi işletmelerinin her zaman dikkat ve alâkalarını çekmeğe lâyük bir rasyonellik icabı olduğu gibi malzeme ve yedek parça tedarikinin fevkalâde güçleştiği bu harp senelerinde her ne pahasına olursa olsun, sınaî istihsal cihazını işletmek azminde bulunan memleketimiz için her zamankinden fazla hassaslıkla takip edilecek bir dâva halini almalıdır. Bu itibarla malzemenin tasarrufla kullanılması, kulağa meydan verilmemesi, âletlerin, yedek parçaların işçiler tarafından dikkat, itina ve maharetle kullanılması, yedek parça tamirlerinin mütehassis ustabaşılarca mükemmel bir şekilde yapılması, hülâsa bu sahada en küçük bir ihmale meydan verilmemesi fevkalâde ehemmiyetli noktalardan birini teşkil etmektedir.

III. — SABİT SERMAYEDEN TASARRUF (MAKİNELERİN, TESİSATIN RASYONEL BİR ŞEKİLDE KULLANILMASI).

Sınaî tesisat ve makinelerde bahis mevzuu olabilecek tasarruf üç muhtelif yeçhe arzeder:

1) Makine ve tesisatın teknik kapasitesini kabil olduğu kadar büyük ölçüde kullanmak, diğer tâbirle iştigal derecesini yüksek mer-tebede tutabilmek.

2) Makine ve tesisatın teknik randımanım en yüksek dereceye çıkarmak

3) Makinelerin ve tesisatın yıpranmamasına, bozulmamasına, ârizaya uğramamasına, ilâh.. karşı büyük bir itina göstermek suretile ömrünü uzatmağa çalışmak.

Bu üç gayenin gerçekleşmesi, tesisat ve makinelerin bizzat mükemmel ve kullanılacakları istihsal branşıyla işletilmenin hususiyetlerine uygun olmasından başka, bir taraftan işletme sevk ve idaresinin başında teknik bilgi ve tecrübelere sahip, takip ve murakabe terbiyesiyle mücehhez seçkin unsurların kullanılabilmesi, diğer taraftan da fabrikalarda vasıflı işçileri yetiştirmek ve bunları devamlı bir şekilde çalıştırma imkânlarını temin etmekle kabil olur.

İştilal derecesinin yüzde yüz kullanılması, barış zamanında konjonktür temevvüçlerine bağlı, piyasaların çekiş kabiliyetiyle ilgili bir meseledir. Harp ekonomisi şartları altında bir çok branşlar için böyle bir mesele bahis mevzuu bile değildir. Heryerde olduğu gibi memleketimizde de bugün bütün dâva tam kapasiteyle çalışması icap eden sanayi işletmelerinin teknik ârizalar, ham madde veya malzeme darlığı, yedek parça noksanlığı veya kâfi miktarda işçi -ve bilhassa mütehasıs işçi tedariki hususunda karşılaştığı güçlüklerin tesiri altında ancak mahdut bir iştilal derecesiyle istihsal etmek vaziyetine düşüp düşmemelerinden ibarettir. Maden ocaklarımızda ve kömür havzasında iştilal derecesi nisbeti 1940 danberi bir taraftan işçi derdinin artması, bir taraftan da malzeme ve yedek parça tedarikinin karşılaştığı müşkülât dolayısıyla oldukça dün nisbetlere düşmüştür. Diğer taraftan ham maddesi itibarile istihraç sanayiine bağlı olan bazı işletmelerimiz de bu vaziyet karşısında iştilal derecelerini kısmak zorluğu karşısında bulunmuşlardır. Ezcümle Divrik demir işletmesindeki faaliyetlerin muhtelif sebeplerle ârizaya uğraması Karabük demir ve çelik fabrikalarının mahdut bir iştilal derecesiyle çalışmasına sebebiyet vermiştir.

Sümerbanka bağlı muhtelif mensucat fabrikalarında son üç sene zarfında iştilal derecesi ortalama olarak %33 ile 95 arasında temevvüç etmiştir. Ezcümle Nazilli bez fabrikası 1940 da %107,5 iştilal derecesiyle yani normal kapasitesinin üzerinde kalan bir nisbet dahilinde faaliyette bulunmuş, halbuki Defterdar (İstanbul) kamgarn iplik fabrikasının iştilal derecesi 1941 de %33,3 e kadar düşmüştür. Noksan iştilal derecesiyle çalışmak, makine ve tesisatın teknik kapasitelerinde mahdut bir nisbette faydalanılmasını, diğer bir söyleyişle, masrafı ödenilen bir tâkat israfını ifade eder. Nitekim 1941'deki kapasiteden istifade derecesi başlıca fabrika ve imalat

guruplarına göre tahlil edilecek olursa, umumî vaziyeti şu suretle tesbit etmek kabil olur:

Pamuklu fabrikalarının iplik imalâtile uğraşan atelyelerinde iştiغال derecesi ortalama olarak %77 dir. Ayrı ayrı olarak bu nisbet Kayseri kombinasyndaki iplik daireleri için %81,70, Nazilli fabrikasında ise, ancak %67,5 tur. Bakırköy bez fabrikasındaki randıman az bir farkla Kayseri kombinasynda elde edilmiş olan neticeyi takip etmektedir. Dokuma istihsalinde teknik kapasiteden faydalanma randımanları çok daha düşüktür. Dört büyük fabrikanın ortalama iştiغال derecesi %50 yi hafifçe tecavüz etmiştir. En yüksek nisbeti %57 ile Kayseri ve en düşük nisbeti %41 ile Nazilli bez fabrikası tutmaktadır. Aynı nisbetler Defterdar, Hereke, Bünyan yünlü fabrikalarının Strayhgarn iplik dairelerinde %56,2, Merinos dokuma dairelerinde %57, Merinos Kamgarn iplik fabrikasında %63, Defterdar Kamgarn iplik fabrikasında %70,5 iştiغال derecesiyle çalışılmasına rağmen, teknik kapasitesinin ancak %23 üne tekabül eden bir randıman temin edilebilmiştir. Merinos Kamgarn fabrikası %75 iştiغال derecesiyle çalışmış, kapasitesinin %63 ü nisbetinde randıman temin edebilmiştir. Gemlikte sun'î ipek fabrikasının randımanı %53 civarında tesbit edilmiştir.

İştiغال derecelerinin düşüklüğünde âmil olan başlıca sebepler işçi buhranı, ham madde veya malzeme tedarikindeki intizamsızlık ve güçlüklerle teknik ârizalardır. Diğer taraftan temin edilen işçilerin devamsızlığı, sık fâsıllarla değişmeleri, ve bilhassa teknik ârizalarla istihsalâtın inkıtalara uğraması randımanların düşmesinde âmil olmaktadır. Bu itibarla bir taraftan aşağıda ayrıca temas edeceğimiz işçilik meselesini -imkân dairesinde- halletmeğe çalışırken, diğer taraftan da makinelerin ömrünü uzatmak, sık sık görülen bozuklukların, ârizaların önüne geçmek, için plânlı ve sistematik bir şekilde çalışmak, ehemmiyetle ve bilhassa takip fikriyle ele alınması icabeden tedbirlerin başında gelmektedir.

Sümerbanka bağlı fabrikalarda 1941 de başlanmış olan plânlı bakım işlerinin bilânçosu şimdiden memnuniyet verici neticeler kaydetmiş bulunmaktadır. Filhakika yünlü ve pamuklu, iplik ve dokuma fabrikalarında yapılması plân dahilinde tesbit edilmiş olan 2198 muhtelif büyük tamirden 1315 i ve 7825 küçük tamirden 6840 ı, Gemlik sun'î ipek fabrikasında, 521 büyük tamire mukabil 478 i başarılmış ve 519 küçük tamirin hepsi tamamlanmıştır. Sellüloz sanayiile deri ve kundura fabrikasındaki bakım işleri de aynı nisbetler dahilinde başarılmıştır.

Tesisat ârizaları, mekanik tesisat ve makinelerde olduğu kadar enerji tesisatında da ve ezcümle elektrik santrallerinde de hassas bir dikkat ve itina ile takip edilmelidir. Elektrik santrallerindeki tesisatın yalnız temizliğine itina edilmemesi bile -diğer teknik bozuklukların methali olmadan- normal enerji kapasitesinin %60 ma kadar bir miktarını kaybedebileceği kömür havzasında metalürji fabrikalarımızda ve diğer bazı sanayi işletmelerimizde tesbit ve müşahede edilebilmiştir. Kaldı ki, kazan ve türbinlerdeki ârizalar ve bozukluklar enerji randımanını ayrıca azaltmakta ve çok defa santrallerin faaliyetini durdurmaktadır. Bu inkitaların istihsal miktarını azaltmaktan maada umumî teknik randımanı fevkalâde düşürdüğüne yukarda da işaret etmiş bulunuyoruz. Maden ve metalürji sanayiinde de ezcümle Ergani bakır fabrikasında tesisatın esasından gösterdiği bazı kusurlar, yedek parça yokluğu, kâfi miktarda ustabaşı ve amele çavuşu gibi teknik kontrol unsurlarının mevcut bulunmaması, bir çok âriza ve inkitalara sebebiyet vermek suretiyle iştilgal derecesini ve netice itibariyle teknik randımanları düşürmektedir. Ergani ve Kuyarshan izabe işletmelerinde gerek izabe tesisatında ve gerek elektrik santrallerinde plân dahilinde yapılmış ve şimdiden iyi neticeler vermeğe başlamış olan tamir ve tadillerin idame ve genişletilmesi istihsal faaliyetlerinin ârizasız ve inkitasız devamı bakımından çok ehemmiyetlidir.

Devlet sanayi işletmelerimizde makine takatından tasarruf yolunda alınmış olan isabetli rasyonellik tedbirlerinden biri de, sanayi gruplarını bir bütün şeklinde nazarı dikkate alarak bazı fabrikalarımızın makinelerini daha ziyade ihtiyacı olan veya daha faydalı olabilecekleri düşünölen diğer fabrikalara nakletmek suretiyle yapılan teknik münakalelerdir. Bakırköy fabrikasında muattal olarak duran 2 eski iplik makinesi Konya Ereğlisi Bez Fabrikasına, aynı fabrikada mevcut 48 eski dokuma makinesi tamir edilerek Kayseri kombinasına gönderilmiştir. Feshanede mevcut bir kamgarn cihazı Merinos kamgarn fabrikasına devredilmiştir.

IV. — İNSAN ENERJİSİNDEN TASARRUF.

Fert ve cemiyet ölçüsünde her türlü faaliyetin muvaffakiyet sırnını saklayan bu şümüllü ve ehemmiyetli problemi burada mahdut bir çerçeve içinde ve muayyen bir cepheden ele alacağız. Dava şudur: Smaî istihsal sahasında millî servetin en kıymetli cevheri olan

millî emekten ve bilhassa işçinin çalışma gücünden en büyük verimi elde etmek her zaman için uyulması icabeden rasyonalizasyon icaplarının en önemlilerinden biridir. Bahusus ki, insan emeğinden rasyonel bir şekilde faydalanma meselesi etrafındaki modern araştırmaların ana sahası sanayi işçiliğidir. Fakat yukarıda da işaret ettiğimiz gibi bugünün fevkalâde şartları altında bu idealin gerçekleşmesi yolunda girişilecek mücadelenin kıymeti hayatî bir ehemmiyet kazanmış bulunmaktadır. O kadar ki, harp ekonomisinde millî istihsal problemi şu ifadeye irca edilmiş bulunuyor: miktarı daralmış, tedârîki ve yenilenmesi güçleşmiş istihsal vasıtaları ve istihsal cephesi emrine tahsis edilebilen mahdud insan emeğiyle, çoğalan ve gittikçe artmak istidadı gösteren bir istihlâki karşılamak. Şimdi bu davayı ortalama bir hesapla 45-50.000 işçi kullanan Türkiye Devlet sanayii çerçevesi içinde ele alarak gözden geçirelim:

Kömür maden cevherleri, metalürji, mensucat, deri, sellüloz ilh. gibi muhtelif endüstri branşlarımızdan herhangi birini ileri sanayi memleketlerindeki rasyonalizasyon ölçüsüne vurmak suretiyle incelediğimiz zaman gözümüze çarpan en esaslı nokta, kaydedilen bazı terakki adımlarına rağmen işçi randımanlarımızdaki esaslı düşüklüktür.

1939 da Divrik demir cevheri istihsal randımanı 1775 kilodan ibaretti. Bunun mânası, ortalama olarak bir işçinin 8 saatlik emeğiyle 1775 kilo demir cevheri istihsal edilmiş oluyor. (Randıman hesaplanırken yalnız bilfiil istihraç işleriyle uğraşan işçiler değil, işletme dahilinde çalıştırılan bütün işçiler hesaba katılır.) Bu miktar 1940 da 3300 kilo ile iki misline iblâğ edilebilmiştir. Demek oluyor ki, bu yılda insan emeği üzerinde yüzde elli bir tasarruf temin edilmiştir. Ergani bakırlardaki umumî istihsal randımanı da 1940 daki 554 kilodan 1941 de 688 kiloya, linyit kömürü istihracımızda 430 kilodan 500 kiloya çıkmıştır. Bu rakkamlar rasyonalizasyon icaplarını daha ileri bir derecede temin etmek suretiyle erişilebilecek olan merhalelerden çok uzaktır. Ezcümle Cenubî Afrika Bakır Madenleriyle İsveç demir madenlerinde ortalama randıman 6 ve 2,7 tönun aşağısına düşmemektedir.

Bu itibarla bütün bu istihsal subelerimizde aşılacak büyük tasarruf mesafeleri mevcuttur.

Millî sanayiini, nakliyatın ve bu itibarla belki de millî iktisadın en önemli bir istihsal branşı olan kömür sanayiini ele alalım: İstihsal randımanı 1934 te bütün kömür havzası için ortalama olarak 615 kilo idi. En rasyonel şekilde çalışan işletmelerimizde bu miktar yine orta-

lama olarak 850 kiloya kadar yükselmiştir. Buna karşılık 1937 rakamlarına göre, Almanyada Rur havzasındaki kömür ocaklarındaki ummî ortalama randıman 1626, Kardifte 1186, Birleşik Amerika Devletlerinde 4140 dı. 1932 ile 1939 arasında kömür istihsalimiz %69 gibi ciddi bir artış nisbeti kaydederek 1,600,000 tondan 2,700,000 tona geçmiştir. Fakat randımanlar artmamış, bilâkis umumiyetle azalmıştır. 1941 ve 1942 yıllarının bazı aylarında 250-300 kiloya kadar bile düşmüştür. Bu temayül istihsal miktarının 3,000,000 tona kadar çıkmış olduğu harp senelerinde de devam etmiştir.

İşçi randımanlarımız niçin düşüktür? Bu mesele yalnız kömür ve diğer maden istihsalimizin değil, bütün millî sanayiimizin ana davalarından biridir.

Randımanlar üzerinde elverişli bir surette tesir yapabilecek şart ve âmilleri üç noktada toplamak kabildir:

1) Kâfi miktarda işçi temin edilebilmesi.

2) Bu işçilerin değişmeden uzun müddet işletmede çalışabilmeleriyle randıman üzerinde en ziyade müessir olan iş melekesine sahip, âletleri makinelerin ham maddeyi ve malzemeyi rasyonel bir şekilde kullanmaya alışmış daimî bir vasıflı işçi kütlesinin teşekkül etmiş olması.

1) İstihsal faaliyetlerinin inkıtasız, ârızasız bir surette idamesi ve bunun için de bir taraftan 1 No. da işaret ettiğimiz şekilde işçi tedarikinin temin edilebilmesi, fakat aynı zamanda makinelerin tesisatın mükemmel bir şekilde muhafazası, tamirlerin vakti zamanında yapılması, yedek parça, malzeme ve ham maddelerin kalite ve miktar itibariyle gayeye uygun bir şekilde temin edilebilmiş olması.

Birinci ve ikinci noktalar, millî sanayiimizin ötedenberi muhtar olduğu ve henüz kökünden halletmekten uzak bulunduğu ehemmiyetli davalardır. Filhakika hiçbir sanayi branşımızda bu işlerde çalışmayı kendisine meslek edinmiş sabit bir işçi nüvesi yoktur. İşçilerin büyük bir kısmı fabrikalarda, ocaklarda, izabehanelerde muvakkat bir zaman durarak ayrılmakta, yerlerini yeni ve acemi işçilere bırakmaktadırlar: Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarında 1941 senesinde yeniden giren işçilerin ortalama işçi mevcuduna nisbeti %81 dir. Sümerbank'm dört büyük mensucat fabrikasıyla, deri fabrikaları için bu nisbet topyekûn ve ortalama olarak %65,4 dür. Ergani bakkır işletmesinde 1941 senesi içinde yeniden giren işçiler ortalama işçi miktarının %247 sine baliğ olmuştur. 1934 te Havza'da bir maden

işçisi ortalama olarak girdiği ocakta ancak 17 gün kalmıştır. Ereğli kömürlerinde iş mükellefiyetine tabi olmayan işletmelerde işçilerin 1941 de bir buçuk ilâ iki ay kaldıkları tesbit edilmiştir.

2) Sık sık değişen işçilerin ayrıca devamsız olmaları da istihsal randımanlarını düşürmektedir. Haftanın birkaç gününü veya her ayın bir iki haftasını veyahut senenin birkaç ayını evlerinde, tarhalarında veya fırsat çıktıkça daha dolgun bir gündelikle muvakkaten çalışmak üzere başka işletmelerde geçiren işçilerin sayısı büyük bir yekûna baliğ olmaktadır. Diğer taraftan istihsalin: teknik ârızalar, ham madde, malzeme ve yedek parça noksanı ve bazan da bizzat işçi bulunamaması sebebiyle inkıtalara uğraması randımanların düşmesi üzerinde kuvvetli tesirler yapmaktadır. Aynıyle tesisat ve makine aksamının yıpranmış olması makine yağı ve diğer malzemenin kâfi miktarda bulunmaması istihsal faaliyetinin inkıtaa uğramadığı hallerde de randımanların düşmesine sebebiyet verecek mahiyettedir. Ezcümle kömür havzasında yukarda işaret ettiğimiz randıman düşüklüklerinde ray, araba, lokomotif, ve kompressör noksanlığı, eskimiş ve yıpranmış olan bazı makine ve tesisat parçalarının kâfi derecede yenileştirilememesi de âmil olmuştur. İşte bu gibi vaziyetlerin önlenebilmesi bilhassa içinde bulunduğumuz fevkalâde şartlar altında güçleşmiş olduğu kolaylıkla anlaşılabilir.

Bütün bu zorluklara rağmen devlet sanayi kadrosu içinde işçi randımanlarını yükseltmek, sanayiimizi sabit bir işçi nüvesine sahip kılmak yolunda esaslı tedbirlerin alınmakta olduğunu ve bu istikamette şimdiden memnuniyet verici bazı neticelerin elde edildiğini görmekteyiz. Devlet sanayi işletmelerinde bu sahada başlamış olan mesai ve tedbirleri altı noktada toplamak kabildir:

1) Ücretli iş mükellefiyeti: 3781 No. lu kanunun 9 uncu maddesine tevfikan Koordinasyon Heyetinin 26/şubat/1940 tarihli kararnameyle yürürlüğe geçen iş mükellefiyeti başlıca kömür havzasında tatbik edilmiş, Zonguldak Vilâyetinin 731 köyünden toplanan işçilerden 1941 senesinde 23.000 den fazlası kömür ocaklarının daimî işçi nüvesini teşkil etmiştir.

2) Devlet sanayiini sevk ve idare ve murakabe eden makamların da büyük bir isabet ve aydınlıkla işaret etmiş oldukları gibi, sanayiimizde müşahede edilen işçi buhranının asıl sebebi sanayi işçiliğini devamlı bir meslek ve sanat ittihaz edebilmenin karşılaşmış olduğu içtimaî ve iktisadî dertlerdir. Bu itibarla devlet sanayi işlet-

melerinin plânlı ve sistematik bir sosyal siyaset çerçevesi içinde bir ücret politikası takibederek bu sahada memleket sanayiine rehberlik etmiş olması memnuniyetle işaret edilecek noktalardandır.

3) Devlet sanayi işletmelerinde yakın zamanlara kadar ödenilen ücretlerin %90 mdan fazlası zamana göre ücret şeklinde hesap edilmekteydi. Son yıllarda işçinin randımanını arttırabilmek için işin kalitesine, miktarına, ham madde ve enerji sarfiyatından yapabileceği tasarrufa prim vermek suretiyle akord ücreti sistemlerinin tatbiki düşünülmekte ve bu istikamette şimdilik mahdut ölçüde bazı tecrübelerle girişilmiş bulunmaktadır. Fakat şu nokta gözönünden uzak bulundurulmamalıdır ki, primli ücret prensibine dayanan *Bedeaux*, *Halsey* ve *Rowan*, ilâh.. gibi ücret sistemlerinin tatbiki için de herseyden önce sanayi işletmelerine daimî ve devamlı bir amele nüvesi temin etmek ve bundan sonra işçi kütlesinin millî ve mahallî hususiyetleriyle yapılan işin tabiat ve mahiyetine uygun bir ücret formülü bulmak, nihayet bu nevi ücret sistemlerinin tatbik edileceği işçiler arasında bir seçim (seleksiyon) yapmak lâzımdır. Sümerbankm bilhassa mensucat ve deri sanayii işletmelerinde *Bedeaux* ücret sisteminin tatbiki imkân ve şekillerini araştırmak üzere İktisat Vekâletince celbedilen bir mütehassis bu istikamette araştırmalar yapmaktadır. 1936 dan evvel Havzada faaliyette bulunan İtalyan kömür şirketlerinden biri de *Bedeaux* ücret sisteminin kömür ocaklarında çalışan bazı işçi kategorilerine tatbiki hususunda mahallî ihtiyaç ve şartlara uygun bir formül bulmak üzere İtalyadan bir mütehassis getirmiş ve mezkûr mütehassısın hazırlamış olduğu raporu İktisat Vekâletine bağlı makamlara göndermişti. Şimdiden mensucat, deri, maden ve metalürji işletmelerimizin bazılarında mahdut bir ölçüde olmakla beraber akord ücret sistemi tatbik edilmeğe başlamıştır. Etibank ve bilhassa Sümerbankm muhtelif fabrikalarında devamlı bir şekilde çalışan işçilere parasız mamul eşya (kunda, battaniye, kumaş, elbise, ilâh..) tevzi etmek suretiyle çok faydalı bir adım atılmış bulunmaktadır.

4) İşçinin çalışma kudretini arttırmak için maden, mensucat, deri, sellüloz, metalürji işletmelerinde son üç sene zarfında günde bir veya iki defa parasız sıcak yemek vermek usulünün tatbika başlanmış olması da bu istikamette alınmış olan çok tesirli tedbirler arasında zikredilmelidir.

5) Kömür havzası başta olmak üzere işçilere mahsus ikametgâh

yerlerinin temini suretiyle plânlı bir iskân politikasının takibedilmeğe başlanması sanayi işçiliğini daimî meslek ittihaz edebilecek olan işçilerin yekûnunu sûratle ve kolaylıkla arttırabilecek tedbirlerin başında gelmektedir. Yalnız bu tedbirlerin henüz çok dar bir ölçüde tatbik edilebildiği kaydedilmeğe değer noktalardandır.

6) Nihayet devlet sanayi işletmelerinde açılmış olan meslek kurslarıyla kendilerine teknik bilgi ve melekelerini arttırmak imkân ve fırsatı verilmiş olan işçilerin millî sanayimizde vasıflı işçi nüvesini teşkil edecekleri ümit edilmektedir.

SONSÖZ

Görülüyor ki, istihsalde tasarrufun yani rasyonelliğin sınaî tatbikat sahası çok geniş, çok yaygın bir meseledir. Ham madde, malzemed, makinelerden, âletlerden, enerji tesisatından ve nihayet bütün iktisadî kıymetlerin en aktif ve en üstünü olan insan enerjisinden ve emeğinden en büyük randımanı almak bu istikametteki çalışmaların modern ifadesini teşkil etmektedir. Bu hususta devlet sanayi işletmelerimizde plânlı çalışmalar başlamış ve sanayi hayatımızda itina ve gayretlerimizin ilk meyvaları toplanmağa başlanmıştır. Bu dâva çok güç ve çetin bir dâvadır. Garp sanayi memleketlerinin yarım asırda ulaştıkları merhalelere sûratle erişebilmek dâvasıdır. Bununla beraber yirmi yılda bir yarı müstemleke ve ham madde memleketinden yepyeni ve modern bir millî ekonomi ve millî sanayi kurabilmiş olmanın verdiği güvenle rasyonelasyon sahasında da ileri merhalelere erişebileceğimizi ümit etmeğe mahal vardır.